

Bolşevik İhtilali Sonrası İngiltere'nin Rusya ve Kafkasya Politikası

Mehmet Okur*

Özet

İngiltere'nin Rusya ve Kafkasya politikası Birinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş sürecinde farklı bir seyir izlemiştir. Şüphesiz bu politik iniş çıkışlarda İngiltere'nin Hindistan sömürgeci ve Basra Körfezi'ndeki çıkarları önemli rol oynamıştır. Bilindiği üzere İngiltere XVIII. yüzyıl sonundan XIX. yüzyıl sonuna kadar yaklaşık yüz yıl Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı desteklemiş, ancak Almanya'nın yeni bir güç olarak ortaya çıkması ve İstanbul ile yakın ilişkiler içerisinde girmesi üzerine bu politikasından vazgeçmiştir.

Osmanlı Devleti üzerinde giderek artan Alman nüfuzu, XX. yüzyılın başında İngiltere'yi bir zamanlar amansız düşmanı olan Rusya ile bir kader birliğine, hatta Boğazlardan Kafkaslara, Akdeniz'den Basra Körfezi'ne kadar uzanan Osmanlı coğrafyasını paylaşan gizli anlaşmalara taşımıştır. Ancak bu anlaşmanın Ekim 1917'de Rusya'da yönetimi ele geçiren Bolşevikler tarafından deşifre edilmesi ve Rusya'nın savaştan çekilmesi bir anda bu devleti, ortak devletten düşman devlete dönüştürmüştür. Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalaması ise İngiltere'ye Kafkas coğrafyasına açılma ve buradaki çeşitli unsurları kullanarak bölgeyi kontrol etme fırsatı vermiştir. Zira İngiltere'nin amacı, Karadeniz'den başlayıp Kafkaslar, Hazar Denizi, İran ve Afganistan'a kadar uzanan hattı kontrol altına alarak Ortadoğu ve Hindistan için bir güvenlik kuşağı oluşturmaktır. Kafkasya'da Bolşeviklere ve Türklere karşı oluşturacağı siyasi yapı, İngiltere'nin biraz önce belirtilen amacı için büyük önem arz ediyordu.

Anahtar Kelimeler: İngiltere/İngiliz, Rus/Rusya, Kafkasya, Türkiye, Bolşevik.

Britain's Russian and Caucasus Policy After the Bolshevik Revolution

Abstract

Britain's Russian and Caucasus policy followed a different course before and during the First World War. Undoubtedly, during these political seesaws,

*Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, okur25@yahoo.com. (ORCID ID: 0000-0002-8788-9038).

(Makale Gönderim Tarihi: 16.07.2017, Makale Kabul Tarihi: 31.10.2017).

British colonialism in India and interests in the Persian Gulf played an important role. As it is known, from the 18th century towards the end of 19th century, Britain supported the Ottoman Empire against Russia for about a hundred years, but she abandoned this policy when Germany emerged as a new power and had close relations with Istanbul.

At the beginning of the twentieth century, increasing German influence on the Ottoman Empire carried Britain to a destiny union with Russia, once inexplicable her enemy, even to make a secret deal that shared the Ottoman geography, ranging from the Bosphorus to the Caucasus, from the Mediterranean to the Persian Gulf. However, deciphering this agreement by the Bolsheviks who took over the administration in Russia in October 1917, and Russia's withdrawal from the war turned this state into an enemy state from the allied one. The signing of Mondros Armistice by the Ottoman Empire gave Britain the opportunity to open up to the Caucasus geography and to control the region by using various elements there. The purpose of the Britain was to establish a security zone for the Middle East and India, starting from the Black Sea and taking control of the line extending from the Caucasus to the Caspian Sea, Iran and Afghanistan. The political structure in the Caucasus against the Bolsheviks and Turks was of great importance for the purpose of the UK.

Keywords: Britain/British, Russian/Russia, Caucasus, Turkey, Bolshevik

İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesi Osmanlı-İngiliz ilişkileri açısından olduğu kadar daha geniş anlamda Avrupa hatta dünya politikasını da derinden etkilemiştir. Çünkü bu tarihten sonra İngiltere Akdeniz'den Güney Asya'ya kadar geniş bir coğrafyayı kontrol etme çabası içerisine girmiş, bu süreçte kendisine rakip olabilecek devletleri bu bölgeden uzak tutmaya çalışmıştır. İngiltere'nin bu sömürgesi ile en yakın bağlantısı Doğu Akdeniz ve Basra Körfezi'nden geçerken Türkiye, Irak, Suriye, Kafkasya, İran ve Afganistan ise Hindistan yolunu tehdit edecek başlıca stratejik bölgelerdi.

1787-1792 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-Avusturya ve Osmanlı - Rusya arasındaki savaşa gelinceye kadar, İngiltere belirtilen bu stratejik yol üzerinde herhangi bir tehdit ve tehlike ile karşılaşmadı. Fakat bu savaşta Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak ve onun yerine eski Bizans'ı kurmak suretiyle Boğazlara yerleşmek istemeleri, İngiltere'yi ciddi bir tehlike ile karşı karşıya

bıraktı.¹ Bu sırada Karadeniz'in kuzey kıyılarına yerleşen Rusya, Boğazları ele geçirip Akdeniz'e ya da Kafkasya üzerinden Basra Körfezi'ne inecek bu da İngiltere'nin imparatorluk yolunun tehdit edilmesi hatta kesilmesi anlamına gelecekti.² Ortaya çıkan bu tehlike İngiltere'yi Osmanlı Devleti ile ilgilenmeye zorladı. Nitekim bu tarihten sonra İngiltere, Osmanlı Devleti'nin en önemli müttefiki olacak ve bu politika yaklaşık yüz yıl sürecekti.³ Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin ağır bir şekilde yenilgiye uğraması, Almanya'nın Babıâli için yeni bir denge unsuru olarak ortaya çıkması ve Ortadoğu'ya yönelmesi, İngiltere'yi bu politikasından uzaklaştırdı. İngiltere'nin Ortadoğu politikasının temel prensibi artık geleneksel "Boğazlar Meselesi", diğer bir ifadeyle Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni kontrol etmesi değil, hızla gelişen ekonomik ve askeri gücüyle İngiltere'ye rakip olan Almanya'yı durdurmaktı.⁴

XIX. yüzyılda Mezopotamya'da ve Basra Körfezi çevresinde zengin petrol yataklarının bulunması ise bu coğrafyaya yönelik rekabeti daha da artırmıştır. Almanya'nın Ortadoğu'ya yönelmesi ve bölgedeki İngiliz hâkimiyetini sona erdirecek "Berlin-Bağdat Demiryolu" projesine başlaması⁵ İngiltere'yi bir hayli tedirgin etmiş Uzakdoğu sömürgelerine giden yolları güvence altına alma dolayısıyla yeni politikalar üretme ve yeni tedbirler alma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. İngiltere artık Osmanlı Devleti'ni korumak yerine Kafkasya'nın güneye açılan kapısı olan Doğu Anadolu ve İran coğrafyasını paylaşmaya, özellikle Musul'u içeresine

¹ Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara, 1989, s. 44.

² İngiltere Başbakanı William Pitt, 1791 yılında Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada, Rusya'nın Karadeniz üzerinde takip ettiği siyasetin İngiliz ticarî çıkarlarını zedelediğini ve bunun önüne geçilmesi gerektiğini söylüyordu. Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun, İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, İstanbul, 2011, s. 21.

³ Fakat şunu da hemen burada belirtelim ki, bu politika Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve Asya topraklarında aynı derecede uygulanmamıştır. Zira Şark Meselesi noktasında İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Boğazlar hariç Avrupa topraklarından çıkarılmasını her zaman desteklemiş ve bu yöndeki faaliyetlere (Yunanistan'ın bağımsızlık kazanmasında olduğu gibi) büyük katkı sağlamış, ancak sıra Asya topraklarına gelince biraz önce belirttiğimiz koruma politikalarını uygulamıştır.

⁴ İsmail Özçelik, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Urfa*, Ankara, 1992, s.18.

⁵ Reşat Sagay, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Bazı Meseleler*, İstanbul, 1972, s.77.

alan Mezopotamya ile İran'ın güney coğrafyasının hemen tamamını bir an önce ele geçirme planları yapmaya başladı.⁶ Böylece hem Almanya petrol bölgelerinden uzak tutulacak, hem de İngiltere ekonomisini ayakta tutan yerlerden biri olan Hindistan'a yapılabilecek muhtemel bir istila hareketinin önüne geçilecekti.⁷ Nitekim Osmanlı Devleti üzerinde giderek artan Alman nüfuzu, İngiltere'nin bir zamanlar güçlü düşmanı olan Rusya ile kader birliği yapmasına yol açmış ve bu ülke ile bir ittifak antlaşması imzalamıştır (1907).⁸

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alan bu iki devlet savaş sürecinde yeni protokol ve antlaşmalar imzalamışlardı. Fransa ve İtalya'nın da dâhil olduğu bu gizli antlaşmalarda Kafkasya'nın gerek Anadolu gerekse İran uzantısı Rusya'nın kontrolüne bırakılırken, daha güney kısmı ise Fransa'ya kalıyordu. Filistin'den başlayıp Basra Körfezi'ne uzanan hattın güneyi de İngiltere'nin denetiminde olacaktı.⁹

⁶ Hatta İngiltere Savaş Bakanlığı, Mezopotamya'nın işgal olasılığını biri 1906'da, diğeri 1911'de olmak üzere iki kez ciddi olarak ele alıp görüştü. Aynı şekilde İngiliz sömürge yönetimi de 1912 yılında Henry McMahon başkanlığındaki bir komiteye Basra Vilayeti ile Fao Adası'nın işgal planlarını hazırlattı. İhsan Ş. Kaymaz, *Musul Sorunu, Emperyalizm ve Kürtler*, İstanbul 2014, s. 53.

⁷ Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926*, Ankara, 1992, s. 2.

⁸ Rusya ile İngiltere arasında 31 Ağustos 1907'de imzalanan bu anlaşmaya göre, Afganistan, Tibet ve İran'a ilişkin sorunlara çözüm getiriliyordu. Anlaşmaya göre İran üç bölgeye ayrılmıştı. Kuzey bölgesi Rusya'nın etki alanında; Güney ve Güneydoğu bölgesi İngiltere'nin etki alanında olacaktı. Merkez bölgesi ise tarafsız bırakılıyordu...Çarlık Rusyası Afganistan'ı Rus etki alanının dışında olduğunu kabul ediyordu...gerek Rusya gerekse Büyük Britanya Hükümetleri Tibet'in iç işlerine karışmamayı, toprak bütünlüğüne dokunmamayı ve bu ülke ile olan ilişkilerini ülkenin üzerinde egemen durumda bulunan Çin Hükümeti aracılığı ile yürütmeyi kabul ediyorlardı. *Uluslararası İlişkiler Tarihi (Diplomasi Tarihi) II*, (Haz.: Viladimir Potyemkin – S. Bakruşin vd.), (Çev.: Attila Tokatlı), İstanbul, 2009, s. 219.

⁹ İngiliz Mark Sykes, Fransız George Picot arasında Ekim 1915'de başlayıp, daha sonra Rusya Dışişleri Bakanı Sazanof'un dâhil olmasıyla Mayıs 1916'ya kadar devam eden görüşmeler ile teati edilen belgeler sonunda ortaya çıkan ve tarihe "*Sykes-Picot Anlaşması*" olarak geçen bu anlaşmaya göre Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusyası tarafından pay ediliyordu. Fransa, Suriye kıyıları ve çevresinden başka Çukurova, Kayseri dışarda kalmak suretiyle Sivas, Elazığ, Maraş, Antep ve Mardin'i elde ederek, Halep – Şam – Musul'u içine alan üçgende nüfuz bölgesi kurarken; İngiltere, Basra'dan Bağdat'a kadar tüm Güney Mezopotamya'yı ve Akka ile Hayfa Limanlarını ele geçiriyor ve bunun dışındaki bölgelerde ise nüfuz alanı oluşturuyordu. Rusya ise, İngiltere ve Fransa'nın bu isteklerini, daha önce 18 Mart 1915'de Londra'da imzalanan

Ancak savaş sürecinde yapılan bu dağıtımın Ekim 1917'de Rusya'da yönetimi ele geçiren Bolşevikler tarafından deşifre edilmesi ve İttifak Devletleri'ne "ilhaksız-tazminatısız" barış teklifinde¹⁰ bulunması başta İtilaf Devletleri olmak üzere bütün dünyada büyük yankılar uyandırdı. Rusya'nın bu tutumuyla savaşın başlangıcında (5 Eylül 1914'te) imzalamış oldukları ve ayrı bir barış yapmamayı içeren Londra Sözleşmesi'ni¹¹ ihlal ettiğini düşünen İngiltere, Fransa ve İtalya, Bolşevikleri barıştan vazgeçirmek için tehdit ve ambargo dâhil hemen her yolu denemeye başladılar. Nitekim İngiltere ve Fransa Lenin'in başında bulunduğu hükümeti tanımadıklarını ilan ederken, Amerika Birleşik Devletleri de Kerensky Hükümeti'nden başka hiçbir hükümete mali yardımda bulunmayacaklarını bildirdi. Müttefikler aynı zamanda cephelerdeki Rus askerlerine, Almanlara karşı savaşa devam ettikleri takdirde para ve yiyecek vereceklerini vaat ediyorlardı.¹² İngilizler,

İstanbul Anlaşması ile kendine verilen Boğazlar, Marmara Denizi, Gelibolu Yarımadası, Enez – Midye hattına kadar Trakya Bölgesi, Bozcaada ve İmroz (Gökçeada) Adaları ile Sakarya Irmağı'na kadar Kocaeli Yarımadası'na ilave olarak, Erzurum, Trabzon, Bitlis, Muş ve Siirt'i içine alan bölgenin kendisine verilmesi karşılığında kabul etti. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX*, Ankara 1996, s.544-545; Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları* (Çev:Şerif Erol), İstanbul 1996, s.4; *Rus Devlet Arşivi Gizli Belgeleri*, Türkiye'nin parçalanması ve Rus Politikası (1914-1917), (Çev.: Örgen Uğurlu), İstanbul, 2004, s. 137-138, 241; Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*, Ankara, 1994, s. 5; Durdu Mehmet Burak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, İstanbul, 2004, s. 79-81; Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul, 2004, s. 137-138; Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, İstanbul, 2006, s. 36-37.

¹⁰ 24-25 Ekim (6-7 Kasım) 1917 tarihli barış teklifinde özetle şöyle deniliyordu: işçi ve asker Sovyetlerine dayanarak iktidara gelen işçi ve köylü hükümeti savaşan tüm devletlere, hemen savaşa son vermeleri, hiçbir toprak parçası ilhak etmeksizin ve savaş tazminatı ödemeksizin tam anlamıyla demokratik ve adil bir barış yapmak için derhal müzakerelere girişmelerini teklif eder. Alfred P.L. Dennis, *The Foreign Policy of Soviet Russia*, New York, 1928, s. 7-11; Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşında Türk - Sovyet İlişkileri*, İstanbul, 2000, s. 12; Enis Şahin, *Diplomasi ve Sınır, Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri-1918*, İstanbul-2005, s. 24.

¹¹ Londra Sözleşmesi'ne göre; Müttefikler ayrı barış yapmama hususunda karşılıklı taahhütte bulunmuşlardı. Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1998, s. 40.

¹² Kılıç, *a.g.e.*, s. 40.

Sırpın ve Ermenilerin kurtarılması için savaşmaları gerektiğini de hatırlatarak Rusları motive etmeye çalışıyorlardı.¹³

İtilaf Devletleri'nin özellikle İngiltere'nin Bolşeviklere bu kadar sert tepki göstermesinin ve Rusları savaşa ikna etmeye çalışmasının önemli sebepleri vardı. Öncelikle İngiltere, Dünya Savaşı sırasında ve savaş sonrasında mevcut sömürgelerini korumak, Ortadoğu, Akdeniz, Boğazlar, Hindistan ve Kafkaslarda yeni avantajlar elde etmek düşüncesiyle hareket ediyordu. İngiltere 1917 başlarında bu planlarının önemli bir kısmını da gerçekleştirmişti.¹⁴ Dolayısıyla Rusya'nın savaştan çekilmesi Güney Asya sömürgelerinin elden çıkmasına ve Ortadoğu'daki nüfuzunun sona ermesine yol açabilirdi.¹⁵ Zira Osmanlı Devleti, derin tarihi ve kültürel bağlarının bulunduğu Transkafkasya coğrafyasını kolayca ele geçirerek Hazar Denizi ötesine geçirebilirdi¹⁶ ki bu durum İngiltere'nin en önemli sömürgesi olan Hindistan'ın elden çıkmasına dahi neden olabilirdi.¹⁷ Bundan başka Bolşevik hareketin genişlemesi ve güçlenmesi durumunda Güney Asya ve Ortadoğu'daki halklar özellikle Müslümanlar tarafından şimdiye kadar baş koruyucu olarak görülen İngiltere'nin artık düşman olarak nitelendirilmeye

¹³ Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul, 2008, s. 243-244.

¹⁴ İngiltere, savaşın ilk yıllarında sadece Mısır'ın savunulması ile yetinmemiş, Filistin'e yönelik başarılı bir taarruz da yapmış ve Kut'ül-Ammare'deki kısa süreli bir başarısızlıktan sonra Mart 1917'de Bağdat'ı da ele geçirmişti. Bu arada İngiltere tarafından ateşlenen ve Osmanlı Devleti'ne karşı askeri ve politik olarak kullanılan Arap isyanı da meyvelerini vermeye başlamıştı. Ayrıca Büyük Britanya İmparatorluğu'nun en değerli parçalarından olan Hindistan, merkezi güçler tarafından ortaya konulacak herhangi bir tehdiye karşı güvenli durumdaydı. İran coğrafyası ise güneyden İngiltere, kuzeyden Rusya tarafından kontrol altında tutuluyordu. Tuncer Çağlayan, *British Policy Towards Transcaucasia (1917-1921), (Basılmamış Doktora Tezi)*, Edinburg, 1997, s. 8.

¹⁵ Rahmi Doğanay, *Milli Mücadele'de Karadeniz (1919-1922)*, Ankara, 2001, s. 182.

¹⁶ Artin H. Arslanian, "British Wartime Pledges, 1917-18 The Armenian Case" *Journal of Contemporary History*, Vol. 13, No. 3 (Jul, 1978), p. 519-520.

¹⁷ Savaşın başlangıcında Alman İmparatoru Wilhelm konsoloslarına ve temsilcilerine İngiltere'ye karşı İslam dünyasını ayaklandırma emrini vermişti. Osmanlı İmparatorluğu Kafkaslar, İran ve Afganistan halklarını İngiltere'ye karşı bir araya getirecekti. Bunlar hep birlikte ve en hassasları olan Hindistan'a doğru fitili ateşleyeceklerdi. Hindistan, İngiltere'nin elinden kurtarılacak olursa, geriye kalanı kolayca çökecekti. Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun* (Çev.: Mehmet Harmanacı), İstanbul, 1995, s. 1.

başlanacağı korkusu vardı.¹⁸ Yine Osmanlı Devleti Almanya ile birlikte İngiltere'nin Filistin ve Mezopotamya'daki çıkarlarına darbe vurabilirdi.

Sıralanan bu ihtimaller ve Rusya'da cereyan eden politik gelişmelerin Kafkasya'yı karışıklığa sürüklemesi İngiltere'yi çeşitli arayışlara itti. Askeri birimler bölgedeki anti-Bolşevik güçleri desteklerken, Petrograd'daki İngiliz Büyükelçiliği de Bolşeviklerle diyalog kurmaya çalışıyordu. Ancak diplomatik girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanması İngiltere'yi ve Fransa'yı Bolşeviklere karşı harekete geçmeye ve Rus hâkimiyetindeki toprakları paylaşmaya yöneltti. 23 Aralık 1917'de İngiltere ile Fransa, Almanya'nın Ukrayna'nın buğdayını ve Azerbaycan'ın petrolünü ele geçirmesini önlemek ve Türkiye'nin Pan-Türkçü ve Pan-İslamcı bir hareketle Kafkaslardan Orta Asya'ya uzanmasına engel olmayı amaçlayan gizli bir anlaşma yaptılar.¹⁹ Buna göre Karadeniz'in güneydoğusunda, yani Kafkasya, Ermenistan, Gürcistan ve Kazak Bölgesi'nde İngiltere, Karadeniz'in kuzeyinde yani Güney Rusya'da ise Fransa faaliyette bulunacaktı.²⁰

Kafkasları kontrol altına almak isteyen İngiltere, ilk olarak Doğu Anadolu'daki bazı Kürt unsurlarla Ermenileri teşkilatlandırarak Türklere karşı kullanmak istedi. Ancak bu plan, iki topluluk arasında yaşanan çatışmalardan ve düşmanlıklardan dolayı hayata geçirilemeyince²¹ bu kez Hristiyanları yani Ermeni ve Gürcüleri bir araya getirmeye çalıştı.²²

Rusya'daki İngiliz Elçisi Buchanan'a göre, Ermenilerle Gürcüler arasındaki muhtemel bir ittifak Balkanlardan Çin'e kadar uzanan Türk dünyasına karşı önemli bir engel oluşturabilirdi ve bu konuda etkin rol ise Ermenilere verilmeliydi. Zira Ermeniler İngilizlere daha sadık ve Türklere karşı daha hırslıydılar. Buna karşılık Gürcüler daha çok Doğu

¹⁸ Yaklaşık iki yıl sonra Aralık 1919'da Londra'ya gönderilen bir istihbarat raporu İngilizleri endişelerinde haklı çıkardı. Raporda, Bolşeviklerin İngiliz İmparatorluğu'nu zarara uğratmak için her metodu kullandığı, son zamanlara kadar Müslümanlar tarafından baş koruyucu olarak görülen İngiltere'nin şimdi tam zıt açıdan görülmeye başladığı bildirilmekteydi. *British Documents on Foreign Affairs*, Volume: I, Doc. 127, (174130).

¹⁹ Bülent Gökay, *Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye*, İstanbul, 1997, s. 16-17.

²⁰ Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi II*, İstanbul, 1997, s. 764.

²¹ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 24.

²² Arslanian, *a.g.m.*, s. 520.

Karadeniz Cephesi'nde kullanılabilirdi.²³ Nitekim bu sırada olası bir Türk tehdidine karşı Kafkasya'da siyasi pazarlıklar yapılmakta ve bir Ermeni-Gürcü yakınlaşmasından bahsedilmekteydi. 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Başkumandanlık Erkanı Harbiye Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği telgrafta Ermeni ve Gürcülerin temas halinde bulduklarını ve bir askeri ittifak yaptıklarını yazmaktaydı. Alman Büyükelçisi Bernstoff'da bu ittifakı doğrulamakta ve Ermenilerin, Gürcülere hem Bolşevik Hükümeti'ne hem de Türklere karşı siyasi ve askeri bir ittifak yaptıklarını Alman Dışişleri Bakanlığı'na bildirmekteydi.²⁴

İngilizlere göre, savaşmak için mücadele ruhları çökmüş Rus askerlerinin yerine bundan daha uygun bir plan olamazdı. Bu plan sayesinde Bolşevik Rus yönetimi -Sibirya'dan harekete geçirilen kuvvetlerle beraber- kısıpaca alınacağı gibi Türk ordusunun Kafkasya'da ilerlemesine de engel olunacaktı.²⁵

Bu sırada Kafkasya'daki Bolşevik olmayan bazı ihtilalci gruplar, Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te toplanmışlar ve Transkafkasya Komiserliği adı altında geçici bir hükümet kurmuşlardı.²⁶ Menşevikler, Sosyal Devrimciler ve diğer gruplardan oluşan Transkafkasya Komiserliği, St. Petersburg'da iktidarı ele geçiren ve kendilerini Rusya'nın yasal yöneticileri olarak ilan eden Bolşeviklerin otoritesini kabul etmeyi reddetmekteydi.²⁷

İngilizler ise bölgeye istihbarat subayları göndermeye başlamışlardı. Bu subaylar Tiflis'te Çarlık yönetiminin Kafkasya karargâhına bağlı olarak görev yapacaklardı.²⁸ İngiliz subaylarının görevi, Ermeniler ve Gürcüler başta olmak üzere Kafkasya'daki çeşitli etnik ve dinsel gruplar içinde hangisinin Bolşevik propagandasına ve Türk saldırılarına karşı en ciddi direniş gösterebileceğini, dolayısıyla da hangisinin İngiliz desteğine hak kazanacağını saptamaktı.

²³ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 24.

²⁴ Kılıç, *a.g.e.*, s. 268.

²⁵ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 24-25.

²⁶ Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları (1917-1918)*, Ankara, 2002, s. 103-122.

²⁷ Hopkirk, *a.g.e.*, s. 161.

²⁸ Hopkirk, *a.g.e.*, s. 163.

İngiliz istihbarat subayları, İngiliz çıkarları doğrultusunda kullanılabilir topluluğun tahmin edildiği üzere öncelikle Ermeniler olduğunu²⁹, ikinci sırada Gürcülerin geldiğini, Azerilerin ise Türkiye ile olan yakın irkî ve tarihi bağları nedeniyle dikkatle izlenmesi gerektiğini rapor ettiler.

Tiflis'teki İngiliz heyetine daha sonra Binbaşı Ronald Mc. Donell adlı bir subay da katıldı ki, bu kişinin görevi Kafkasya'daki çeşitli fraksiyonlara yüklü miktarda para dağıtarak Bolşevikler ve Türklere karşı birleştirmektir.³⁰

Ancak Kafkaslardaki farklı unsurları Türklere ve Bolşeviklere karşı birleştirmeye çalışan İngiliz subayları çok geçmeden kendilerini etnik kıskançlıklara bağlı bir rekabet bataklığında buldular. Zira buradaki bütün halkların birbirleriyle sınır çatışmaları vardı. Bundan başka bölgede yoğun bir Bolşevik propagandası söz konusuydu.³¹ Bu nedenle İngiltere bölgeyi kontrol altında tutmak için hem Bolşeviklere yönelik kuşatmasını daha da genişletmeye, hem de Transkafkasya, Don, Terek, Kuban ve Ukrayna'nın Rada bölgelerinde Bolşevik yönetimini reddeden grupların kurduğu hükümetleri tanımaya ve korumaya başladı.³² Amaç, Rusya'ya karşı oluşturulmaya çalışılan Kafkas bloğunu daha da genişleterek Karadeniz'in kuzeyini de kapsayan bir 'Güneydoğu Bloğu' oluşturmaktı. Nitekim İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Rusya'daki temsilcisi Buchanon'a gönderdiği gizli bir telgrafta, Rusya'ya karşı girişilen yeni politika şu şekilde açıklanıyordu:

"...Romanyalılar, Ukraynalılar, Kazaklar ve Kafkasyalılardan oluşacak bir Güneydoğu bloğu muhtemelen makul bir devlet kurabilir

²⁹ Kafkasya'da Rus ordusunun etkisinin azalmasından sonra İngiliz savaş amaçları doğrultusunda Ermenilerin kullanılması süreci Rus Genel Karargâhındaki İngiliz misyonunun başkanı General Barter'in İngiliz Savaş Bakanlığı'na gönderdiği 15 Ekim 1917 tarihli telgrafla gündeme geldi. General Barter'a göre, tek umutları Rus başarısına bağlı olan Ermeniler, Kafkasya birlikleri içerisinde güvenilebilecek tek unsurdu. Ayrıca Ermeni Komitesi'nin önde gelen üyeleri de savaş arzularını sürdürmekteydiler. Yine Rus ordusunda bulunan 150.000 Ermeni'den 35.000'i zaten Kafkas Cephesi'ndeydi ve Rus Askeri Karargâhına müracaat edilerek bu Ermeni kuvvetlerden yararlanılabiliyordu. Başak, *a.g.e.*, s. 248-249.

³⁰ Hopkirk, *a.g.e.*, s. 164-165.

³¹ Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, 2001, s. 449-450

³² Çağlayan, *a.g.e.*, s. 29.

ve kömür, hububat ve petrol kaynaklarını kontrol etmek vasıtasıyla bütün Rusya'yı etkisi altına alabilir. Bundan dolayı siz bu politikayı yürütmek için gereken adımları atmamakla yetkilendirildiniz."³³

Bu telgraftan da anlaşılacağı üzere Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkaslar, içerde Bolşevik ajitasyonuna, dışarıda ise merkezi güçlere karşı savaşabilmek amacıyla daha geniş ve kolektif bir organizasyonunun içine konuldu. Organizasyonun ayakta kalabilmesi için ise hem askeri ve hem de ekonomik destek sağlandı. Ancak, bölgenin karmaşık ve tahrik edici doğası ve Ermenilere yapılan para yardımlarının diğer etnik gruplar ve Bolşevikler tarafından duyulması İngilizleri büyük sıkıntıya soktu.³⁴

İngilizler, bölgede kontrolü tamamen kaybetmek üzereyken 1918 Ekim'in de Osmanlı Devleti'nin mütareke imzalaması İngiltere'nin Bolşeviklerle olan mücadelesine yeni bir boyut kazandırdı. Zira Osmanlı ordusunun mütareke sonrası Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'dan çekilmesi bu bölgelerin İngiliz kontrolüne girmesine yol açtığı gibi³⁵, Bolşevikleri bu bölgede durdurma ihtimalini de ortaya çıkardı.

Aynı şekilde Kasım 1918'de Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının müttefik donanmalarına açılması, Sovyet Rusya'yı savunmasının en zayıf yerinden, Karadeniz kıyılarından vurma imkânı veriyordu.³⁶ Boğazları kapattıktan ve İstanbul'u kontrol altına aldıktan sonra Karadeniz'e açılan İngiltere'nin önderliğindeki müttefik donanması Beyaz Rus kuvvetlerini desteklemek ve Bolşevikleri kuşatmak için

³³ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 30.

³⁴ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 30-34.

³⁵ Osmanlı Hükümeti'nin daha Mondros Mütareke görüşmeleri başlamadan aldığı Brest-Ltovsk Antlaşması dışında ele geçirilen toprakların boşaltılması kararı daha sonra mütareke hükümlerine de girmiş ve İngilizler Osmanlı kuvvetlerinin bira an önce bu arazileri boşaltması için baskı yapmaya başlamışlardı. İngilizler, gerek Türk ordusunun bölgede muhtemel bir milli teşkilatlanma meydana getirmesini önlemek gerekse Bolşeviklere karşı bir an önce üstünlük sağlamak, bölgede anti-Bolşevik bir örgütlenme ortaya çıkarmak amacıyla daha Türk ordusunun tahliyesi tamamlanmadan Bakü'yü işgal ettiler. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı II*, Ankara, 1993, s. 639.

³⁶ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 102.

Batum³⁷, Novorosiski, Odessa, Azak ve Kırım gibi Karadeniz'in kuzey limanlarını kontrol altına aldılar.³⁸ Karadeniz limanlarının işgal edilmesiyle Bolşeviklere karşı savaşan General Denikin, Kolçak, Yudenic ve Wrangel gibi Çar taraftarı generallere bol miktarda ağır ve hafif silahlar verilmeye başlandı.³⁹ Öyle ki İngiltere Karadeniz limanları üzerinden yalnızca General Denikin'e; 250.000 tüfek, 200 tabanca, 30 tank, önemli ölçüde savaş donanım araç ve gereçleri ile Orduların organizasyonu için askeri ve sivil personel yardımında bulunmuşlardı.⁴⁰

İngilizler, aynı zamanda Kafkasya'da kurulan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı da birer tampon devlet olarak düşündüğünden onlara da yardım etmekteydi.⁴¹ Ancak İngilizlerin Kafkas Cumhuriyetleri'ni, General Denikin'le beraber Bolşeviklere karşı kullanma girişimi pek başarılı olmamıştı. Çünkü Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasındaki anlaşmazlıklardan başka General Denikin'le bu cumhuriyetler arasında da anlaşmazlık söz konusuydu. "*Bir ve Bölünmez Büyük Rusya*" yaklaşımına sahip olan Denikin, Kafkas Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığını tanımayacağını bildirmişti.⁴²

Kafkas Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını resmen tanıyan ve yardım eden Londra yönetimi tam bir çıkmaza girmişti. O kadar ki 31 Aralık

³⁷ Batum hakkında İngilizlerin 11 Kasım 1918'de Osmanlı Devleti'ne verdikleri Elviye-i Selâse'nin tahliyesi ile ilgili notasından başka Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesi de İtilaf Devletleri'ne Batum'u işgal hakkı tanımakta idi. *T.İ.H.I*, s. 234.

³⁸ A. Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970, s. 590.

³⁹ *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, s. 479.

⁴⁰ Doğanay, *a.g.e.*, s. 185. Karadeniz limanlarından yalnızca anti-Bolşeviklere askeri yardım için değil, Bolşevik karşıtı sivillerin İstanbul üzerinden çeşitli Avrupa devletlerine taşınmasında da kullanılmaya başlandı. Charles King, *Karadeniz* (Çev.: Zühal Kılıç), İstanbul, 2008, s. 258.

⁴¹ Hatırlanacağı üzere, Şubat ve Ekim İhtilalleri sonucunda Kafkasya'nın üç önemli toplumunun temsilcilerinden meydana gelen Transkafkasya Komiserliği oluşturulmuş, 1918'in ortalarına doğru da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri kurulmuştur. Yine aynı dönemde bu ülkelerin topraklarının bir kısmı Türk ve Alman Ordularının kontrolüne girmişti. Ancak I. Dünya Savaşı'nın merkezi devletler aleyhine sonuçlanması üzerine Kafkaslar, İngiliz hâkimiyetine girmiş ve adı geçen ülkelerde İngiliz yanlısı en azından Türklere, Almanlara ve Bolşeviklere sempati duymayan yönetimler işbaşına gelmiştir. Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi I 1917-1923*, (Çev: Orhan Suda), İstanbul, 1989, s. 315.

⁴² Çağlayan, *a.g.e.*, s. 238; Gökay, *a.g.e.*, s. 65.

1918’de hem Kafkas Cumhuriyetleri’ni hem de Transkafkasya’nın bağımsızlığını tanımaya razı olmayan general Kolçak ile Denikin’i Paris Konferansı’na davet etti. Amaç Kafkas cumhuriyetleri ile Bolşevik karşıtı generalleri uzlaştırmaktı. Ancak konferanstaki müttefik delegelerin Denikin ve Kolçak lehinde tutum almaları Kafkas Cumhuriyetleri için tam bir hayal kırıklığı oldu.⁴³ Londra’daki ve Paris’teki İngiliz yetkililerinin tutumu savaş alanlarındaki İngiliz Kumandanları arasında da şaşkınlık yarattı. Esasında İngiliz siyasî ve askerî karar mekanizmasında derin görüş ayrılıkları söz konusuydu. Örneğin General Pole, Denikin’e askeri ve politik destek vermeyi savunurken, General Milne, Denikin Ordusunun işgali altındaki Sochi hakkında Gürcüleri destekliyordu. Özellikle Kafkaslardaki askeri yetkililer Cumhuriyetlerin desteklenmesini istiyorlardı⁴⁴ Belki Londra’dan gelecek net direktifler durumu kolaylaştırabilirdi. Fakat görünürde böyle bir şey de yoktu. Tam tersine, İngiliz birliklerinin bölgesel kavgalara karışması, Londra açısından zaten kararsız bir yapıdaki İngiliz politikasında ek bir karışıklık oluşturuyordu. Zira savaş sonunda Türkiye’ye imzalatılan mütareke, başlangıçta bölgenin otomatik olarak İngiliz askeri kontrolü altına girmesinin yolunu açmakla beraber Anadolu’da başlayan direniş İngiliz birliklerini yeni sorunlarla karşı karşıya getirmişti.⁴⁵

Bu arada General Denikin’in Gürcistan ve Azerbaycan’ın tamamını ele geçirme düşüncesi vardı ki bu durum Bolşeviklere karşı savaşan her üç unsur arasında müthiş bir düşmanlık doğurmuştu.⁴⁶

General Milne’nin bildirdiğine göre, Denikin ona, Kafkasya devletlerinin Rusya’dan ayrılmasını kesinlikle arzu etmediğini ve bu devletlerle ilişki halinde bulunmak istediğini ifade etmiştir.

İngiliz Hükümeti’nin General Denikin’e verdiği büyük miktardaki askeri destek, Gürcüler ve Azeriler arasında İngiltere’ye karşı bir şüphe yaratmıştır ve İngiltere’nin “bağımsız güçlü devlet” görmek istediği yolundaki deklarasyonu bundan dolayı şüphe ile karşılanmıştır.

⁴³ Carr, *a.g.e.*, s. 316.

⁴⁴ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 240; Gökay, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁵ Gökay, *a.g.e.*, s. 66.

⁴⁶ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 240.

İngiltere'den büyük miktarda para ve askeri malzeme yardımı alan Denikin de İngilizlere kuşkuyla bakmıştır. Ona göre İngiltere, Moskova'ya karşı anti-Bolşevik hareketleri desteklemekle birlikte parçalanmış bir Rus siyaseti takip etmekteydi.⁴⁷

Ocak ve Şubat 1919'da General Denikin Kuzey Kafkasya'da başarılı operasyonlar gerçekleştirdi ve Hazar Deniz'i kıyılarından Karadeniz'in güneyinin en uç vilayetlerine kadar geniş bir alanı etkisi altına alma imkânını yakaladı. Bu gelişmeler açık bir şekilde Denikin gönüllü ordusuyla cumhuriyetler arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirdi. Özellikle Gürcistan, Denikin'in Gürcü topraklarını Rusya'ya katacağına inanıyordu.

Gürcistan endişelerinde haksız değildi. Nitekim kısa bir süre sonra Denikin; İngiliz Hükümeti'nin Gürcü Hükümeti'ne, Gürcü topraklarının dokunulmazlığı konusunda vermiş olduğu garantiyi hiçe sayarak 6 Şubat 1919'da Sochi'ye girdi ve bu bölgeyi Sukhum sınırına kadar kontrol altına aldı.⁴⁸ Bu işgal, bölgeyi ancak İngiliz müdahalesiyle önlenemeyen topyekûn bir savaşın eşiğine getirdi.⁴⁹ Gürcistan'ı kaybetmek istemeyen İngiltere, Denikin nezdinde girişimde bulunarak, Gürcistan'ın yeniden oluşturulmaya çalışılan Rusya İmparatorluğu'na dâhil edilmesine zorlanmaması ve bu ülkeye yönelik askeri operasyonların derhal durdurulmasını istemesine rağmen hiçbir sonuç alamadı.

Bu arada anti-Bolşevik güçlerin görüşlerini temsil eden İngiltere'deki Rus Büyükelçisi Konstantin Nabokoff, General Denikin'in İngiliz politikası ile ilgili endişelerini ve beklentilerini İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na ilettili.⁵⁰

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon tarafından Nabokoff'a verilen cevapta İngiliz Hükümeti'nin görüşü şöyle ifade edilmekteydi.

“İngiltere'nin, son askeri harekâtlarında Denikin'e yardım etmesi, İngiliz Hükümeti'nin General Denikin'e sempati ile yaklaştığının açık bir

⁴⁷ Çağlayan, a.g.e., s. 241.

⁴⁸ Sürmeli, a.g.e., s. 402.

⁴⁹ Gökay, a.g.e., s. 65.

⁵⁰ Çağlayan, a.g.e., s. 242.

göstergesidir. Bununla birlikte Transkafkasya'daki yerel durumun haftadan haftaya değişiklik göstermesi ve Londra'dan zamanında talimat gelmemesi bölgenin statüsünü ve operasyonların sınırını tam olarak belirlemede sorunların yaşanmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla Paris Konferansı'nda alınan karar gereğince Transkafkasya Cumhuriyetlerinin son statüsü için Rus tarafından herhangi bir müdahale olmamalıydı ve General Denikin, operasyonları hakkında bilgi vermesi gerekirdi. Bu nedenle İngiliz Hükümeti Denikin'in kendisinin belirleyeceği bir alanda faaliyet göstermesi gerektiğini, dolayısıyla verilecek desteğin ancak bu şartların yerine getirilmesine bağlı olacağını bildirmektedir.”⁵¹

General Denikin, İngilizlerin şartlarını kabul etmedi, Karadeniz'de Sochi ve Terek'in tamamını işgal ettiği gibi Dağıstan'ı da tehdit etmeye başladı.⁵² Tabii bu durum Gürcistan'ı tedirgin ettiği gibi, İngilizleri de Gürcistan'a vermiş olduğu sözden dolayı rahatsız etti. Bunun üzerine İngilizler 18 Şubat 1919'da Denikin'den Sochi bölgesini tamamen boşaltmasını istedi. Ancak bu isteği yerine getirmeyen Denikin Sohum Bölgesi üzerinde de hak sahibi olduğunu iddia ederek Gürcü birliklerinin Mekhadjir Nehri'nden Bzyb Nehri'ne kadar olan sahadan geri çekilmelerini istedi.

Denikin'in bu şekilde sınırlarını tehdit etmesi, Gürcistan'ı endişeye sevk etti. İngilizler ise hem Denikin'i hem de Gürcüleri güvencesinde bulundurduğundan Gürcistan'la Denikin kuvvetleri arasında bir savaşı önlemeye çalışmaktaydı.

Hem Denikin'i hem de Gürcistan'ı uzlaştırmak amacıyla Kafkasya'daki İngiliz istihbarat subayı General Henry Beach, 16 Mayıs'ta Gürcü Başkanı Jordanya ile bir araya geldi. Beach, Jordanya'ya Denikin ile anlaşmaya varmanın Gürcistan'ın çıkarına olacağını belirtti. 23 Mayıs'ta bu defa Gürcü Dışişleri Bakanı Gegeçkori, İçişleri Bakanı Ramışvili ve General Gedavanov ile bir toplantı yapan General Henry Beach ve İngiliz Askeri Misyonu Başkanı General James Briggs konuyu tekrar gündeme getirdi.⁵³

⁵¹ Çağlayan, a.g.e., s. 244.

⁵² Çağlayan, a.g.e., s. 244.

⁵³ Sürmeli, a.g.e., s. 454.

General Briggs, görüşme sırasında kendisinin Denikin'i temsil ettiğini belirterek Sohum'la ilgili Gönüllü Ordu'nun eski taleplerini sıraladı. Bunun üzerine Gegeçkori, Gürcistan'ın aşağıdaki koşullarda Denikin ile anlaşmaya varabileceğini söyledi:

- 1- Gürcü birlikleri Mekhadjir (Sochi'nin kuzeyi) nehrinde kalacak.
- 2- Gürcistan Ruz arazisini garanti ederek Gönüllü Ordu ile işbirliğini yeniden başlatacak.
- 3- Hudut anlaşmazlığının son çözümü Paris Barış Konferansı'nda yapılacak.

Gegeçkori'nin bu önerileri üzerine General Briggs de Denikin'in karşı önerilerini okudu.

- 1- Gürcüler Byzb Nehri gerisine çekilmek zorunda (Sochi'nin güneyi).
- 2- Oradaki ve Gürcistan'daki Rus arazisi güvenceye alındığı sürece Sohum geçici olarak Gürcü yönetiminde kalabilir.
- 3- Gürcistan tarafından işgal edilen bölgelerde halk bu uygulamaları destekler ve sahiplerine tazminat verilirse araziler istimlâk edilebilir.

Gürcistan önerilerinin 2. ve 3. maddeleri, Gürcistan'ın 2. ve 3. karşı önerileri kabul etmesi halinde, Denikin tarafından da kabul edilecekti. Fakat birinci maddeler bir anlaşma ihtimaline engel olmaktaydı. Zira ne Denikin ne Gürcü de Hükümeti Sochi'den vazgeçiyordu.

Gürcistan ve General Denikin arasındaki gerginlik Mayıs sonunda Karadeniz sahilinde askeri hareketlenmelere neden oldu. Gürcüler Denikin'e giden savaş malzemelerinin naklini engellemek üzere demiryollarına müdahale ederek birçok treni alıyordu. Aynı hareket, gemilere de uygulanmaya başlayınca İngilizlerle Gürcüler arasında yeni bir gerginliğe yol açtı. İngiliz Kumandanlığı'ndan General Corpy, Gürcü Hükümet Başkanı Jordanya'ya Gürcistan Hükümeti'nin İngiliz malzemelerini taşıyan gemileri alıkoymasını protesto ederken Jordanya İngilizlere ait olan her şeyin Gürcü arazisinden geçmesine izin verileceğini fakat Denikin'e giden Rus askeri malzemelerinin durdurulacağını, çünkü Denikin'in Gürcistan'la savaşta olduğunu söyledi. Bu açıklama üzerine General Corpy, takındığı düşmanca tavrı değiştirerek, İngilizlere malzeme taşıyan yük araçlarının yollarına devam edeceğini ve Denikin'le anlaşma sağlanana kadar Gönüllü

Ordu'ya giden araçların Tiflis'te kalacağını kabul etti.⁵⁴ Bu arada Denikin, ileri harekâtına devam etti ve Mayıs 1919 sonunda Dağıstan'ın tümünü kontrol altına aldı.

Denikin'in bu faaliyetleri İngilizler tarafından öfkeyle izlendi. Dışişlerinden bazı uzmanlar yalnızca Denikin'i değil, İngiliz Hükümeti'nin Bolşevik Politikası'nı da sert bir şekilde eleştirmektedirler. Bu kişilerin başında gelen Prof. Simpson, bir raporunda şu ifadeleri kullanmaktaydı:

“Asıl zorluk, birleşik ve bütün bir Rusya oluşturulmasına mı yardım edeceğiz, yoksa Transkafkasya Devletleri'nin bağımsızlıklarını mı tanıyacağız konusunda açık bir karar veremeyişimizden kaynaklanmaktadır. İkinci projeye açık bir sempati duyuyoruz. Fakat Denikin gibi Bolşevik karşıtı orduları desteklemeye devam ediyoruz. Denikin'in zamanı geldiğinde bu yardımı Transkafkasya'yı boyun eğdirmek üzere kullanacağını biliyoruz. Burada söylediğimiz her şey self-determinasyonu desteklemektedir. Yaptığımız her şey ise bu prensibe karşı olan kişileri desteklemektedir.”⁵⁵

İngiliz Hükümeti'nin Bolşeviklere yönelik faaliyetlerinde tutarlı bir politika izleyememesi ve giderek bataklığa saplanması, ekonomik ve sosyal sıkıntılar içinde olan İngiltere'de tepkilerin yükselmesine neden olmaktadır.

Bolşeviklere karşı askeri müdahale başlangıçta İttifak güçleri karşısında doğu cephesinin yeniden kurulması çabası olarak savunuluyordu. Ancak savaş sona erince ve İttifak güçleri mağlup olunca artık askeri müdahale konusundaki bu savaş dönemi mantığının geçerliliği kalmadı.⁵⁶

Hem İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Doğu Komitesi, hem de kabine Aralık 1918'de zamanının çoğunu Rusya politikası ve Kafkaslar üzerinde ardı arkası gelmeyen tartışmalarla geçirdi. Lloyd George, 23 Aralık'ta Savaş Kabinesi'nde Eğitim Bakanı A.L. Fisher'in sözlerini aktararak⁵⁷;

⁵⁴ Sürmeli, *a.g.e.*, s. 455-456.

⁵⁵ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 244.

⁵⁶ Gökay, *a.g.e.*, s. 66.

⁵⁷ Tarihçi ve o zamanlar Lloyd George'un Eğitim Bakanı olan H.A.L Fisher, 5 Aralık 1918 tarihli momerondumda şöyle yazıyordu: “Hiç kuşku yok ki, İttifak güçleri ve onların

“Bütün ülkedete tekrar tekrar hükümetin Rusya'ya neden müdahale etmekte olduğu sorulmaktadır” dedi. 1918 sonuna gelindiğinde üzerinde anlaşılmiş kesin bir karar yoktu. Tartışmalarda ortaya çıkan eğilim şöyleydi: Türk ve Alman kuvvetleri tamamen çekilinceye kadar İngiliz kuvvetleri Güney ve Güneydoğu Rusya'dan ve Kafkaslardan çekilmemeliydi. Üzerinde anlaşılan tek tespit ise, birlikleri olabildiğince erken geri çekme olarak görüyordu.⁵⁸ Bu amaçla İngiliz Hükümeti barış girişimlerine dahi kalkışmıştır.

İngilizlerin Rusya sorununu barış yoluyla çözüme girişmeleri ile ilgili 2 Ocak 1919'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Rusya'daki çatışmanın derhal sona erdirilmesi gerektiğini belirten bir teklif hazırladı. Kalıcı bir çözümün koşullarını saptamak üzere, Moskova'daki Sovyet Hükümeti, Omsk'taki General Kolçak, Ekaterinodar'da ki General Denikin, Arhangelsk'teki M. Çaykovskiy ve eski Rus hükümetinin çağrılacağı bir toplantı önerdi. Ancak Fransa ve İtalya, böyle bir girişimin Bolşevik rejimin tanınması anlamına geldiğini savunarak öneriyi reddettiler.

Konferansın Bolşevik temsilcilerinin kabul edilmemesi yönündeki kararına karşı Lloyd George önceki teklifini sunmaya devam etti ve aksi takdirde İngiliz Hükümeti'nin birliklerini derhal geri çekip anti-Bolşevikliklere yardımı keseceğini belirtti.⁵⁹

21 Ocak 1919 günkü konsey toplantısında ise Lloyd George ve Başkan Wilson çeşitli Rus fraksiyonlarının Paris dışında bir yere toplantıya çağrılmasını istediler ve bunun için de Marmara Denizi'ndeki Büyükada'yı önerdiler. Böylece Sovyet delegasyonun üçüncü bir ülkeden geçmek zorunda kalmayacağı düşünülüyordu. Ancak üç Baltık Hükümeti ve Sovyet Ukraynası Hükümeti dışında hiçbir Rus grubu bu teklifi kabul etmedi.⁶⁰

Bu arada Bolşeviklerle görüşüp görüşülmemesi konusunda Londra'da ve Paris'te tartışmalar devam ederken Güney Rusya'da ve

müttefikleriyle mütareke imzalanmış olduğu halde yine de Rusya'daki askeri operasyonlarımızın sürmesi, bu ülkenin çalışan erkek ve kadınlarına fazlasıyla ters gelmektedir. Gökay, *a.g.e.*, s. 67.

⁵⁸ Gökay, *a.g.e.*, s. 67.

⁵⁹ Gökay, *a.g.e.*, s. 68-70.

⁶⁰ Gökay, *a.g.e.*, s. 73.

Kafkaslarda durum öyle bir hal almıştı ki İngilizlerin bu bölgeleri boşaltmaları işgal etmelerinden daha zor bir duruma gelmişti. Çekilmeseler daha zor bir duruma düşecekler, çekilseler çıkarlarını ve onurlarını kaybedeceklerdi. Bir de onlara güvenip yola çıkan Gürcü, Ermeni ve Rumlar gibi bölgede beklentileri olan insanlar vardı.⁶¹ Ancak İngiltere, kendisi için akılcı yolu seçerek çekilmeye karar verdi ve İngiliz Genelkurmay Başkanı Henry Wilson 21 Şubat'ta İngilizlerin Rusya'dan mümkün olan en yakın zamanda tümüyle çekilmek istemesini öneren resmi bir yazı sundu. Henry Wilson, İtilaf Güçleri'nin Rusya sorununda ortak doyurucu bir politika oluşturamayacaklarını düşündüğünden, en iyi yolun bu olduğuna inanıyordu. Sorun çok büyük ve İngiltere'nin sembolik birliklerle başa çıkabileceğinin çok ötesindeydi.

Bölgeden gelen bütün raporlara göre, Bolşevikler askeri açıdan daha güçlüydü ve kuzey, doğu ve batı cepheleriyle Kafkaslarda ilerlemeye devam ediyorlardı.

Bu kritik kararın doğrudan sonuçlarından biri Türkiye sorunuyla ilgiliydi. İngilizler için, Türkiye'de altına girilen ve çok çaba gerektiren son yükümlülüklerin ardından, Rus İç Savaşı'nda az da olsa ek bir sorumluluk almak tümüyle imkânsızdı.⁶²

Osmanlı İmparatorluğu ile mütarekenin imzalandığı 1918 Ekim'in sonlarından Güney-Rusya ve Kafkasları boşaltma kararının alındığı 1919 Mart'ına kadar geçen bu beş aylık zaman dilimi, İngiliz Hükümeti için bir sınav dönemi oldu. Türkiye ile birlikte bu bölgelerin bir arada kontrol etmenin imkânsız olmasa bile çok güç olduğunun farkına varıldı.⁶³

Lloyd George Hükümeti'nin aldığı karar gereğince; 1919 sonuna kadar Batum'daki bir garnizon dışında bütün İngiliz birlikleri Kafkaslardan geri çağrılacak ve bu birlikler kendilerini Boğazlardan Rusya'nın hassas Güney kesimlerine kadar Karadeniz'in kontrolüyle

⁶¹ Nitekim Hovannisian İngilizlerin Güney Rusya'dan ve Kafkaslardan çekilme kararında Beyazların ters politikaları kadar, İngiliz başbakanının bozgunculuğunun da rolü olduğunu ileri sürmektedir. Richard G Hovannisian, *The Republic of Armenia I, The First Year (1918-1919)*, University of California Press, Los Angeles, London, 1971, s. 479.

⁶² Gökay, *a.g.e.*, s. 75-76.

⁶³ Gökay, *a.g.e.*, s. 77.

sınırlayacaktı.⁶⁴ Nitekim bu amaçla 28 Ekim 1919'da bir, 2 Kasım 1919'da da iki olmak üzere toplam üç piyade alayı Batum'a gelmişti. Alayların mevcudu beş yüz ve altı yüz olup yeni gelecek kuvvetlerle beraber toplam kuvvetin 2.500'ü bulacağı tahmin edilmekteydi. Gelen bu kuvvetler Bolşeviklere karşı mücadele etmek üzere Batum, Tiflis ve Güney Azerbaycan'da konuşlandırılacaktı.⁶⁵ Amaç en azından Bakü petrollerini elde tutmak, İran ve Irak yolunu kapamak ve Sovyetlerle Anadolu hareketinin birleşmesini önlemektir. Nitekim Taşnak, Menşevik ve Müsavatçılara dayanan Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'la bir set kurulmasına karar verildi.⁶⁶ Bu seddin diğer ayağını Boğazlardaki müttefik güçler, Karadeniz'deki Pontus'çu Rumlar ve Ermeniler oluşturacaktı.

Tiflis'teki İngiliz Yüksek Komiseri Oliver Wardrop 3 Ocak 1920'de Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a bir telgraf göndererek Kafkas Seddi politikasını önerdi. Wardrop aynı telgrafında, Türk propagandacı ve silahlı örgütlerin bölgede Bolşeviklere yardımcı olduklarını belirtiyor⁶⁷ ve hükümetten Anadolu'daki milli hareketin ajanlarının girişini engellemek üzere "Güney Azerbaycan ve Türkiye'nin kuzeydoğusuna askeri birlik gönderilmesini de istiyordu."⁶⁸

Aynı günlerde Çiçerin'in Tiflis ve Bakü'deki hükümetlere işbirliği teklifinde bulunması hem Menşevik ve Musavat yönetimlerini hem de İtilaf Devletleri'ni endişeye sevk etti.⁶⁹ Bunun üzerine Paris'te bir araya gelen İtilaf Dışişleri Bakanları Gürcistan ve Azerbaycan'ın fiilen tanınması kararını aldılar.⁷⁰ Yine aynı toplantıda şimdiye kadar Denikin'e gönderilen tüm malzemelerin Gürcistan'a, Azerbaycan'a ve

⁶⁴ Gökay, *a.g.e.*, s. 75-76.

⁶⁵ *H.T.V.D.*, Yıl: 4, (Mart 1995), Sayı: 11, Ves. No: 289.

⁶⁶ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 111.

⁶⁷ Mondros Mütarekesi sonrası İttihat ve Terakki mensupları tarafından İstanbul'da kurulan "Karakol Cemiyeti", Kuzey Kafkasya'ya çok sayıda subay göndermişti. Bu subaylar yerli İslam ahaliyi örgütleyerek Bolşeviklerle birlikte İngilizlere karşı mücadele etmekle görevlendirilmişlerdi. Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz I*, İstanbul, 1993, s. 541; Yerasimos, *a.g.e.*, s. 108.

⁶⁸ Gökay, *a.g.e.*, s. 88.

⁶⁹ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 111-112.

⁷⁰ Carr, *a.g.e.*, s. 316.

Ermenistan'a gönderilmesine karar verildi.⁷¹ Zaten İngiliz Hükümeti Bolşeviklere karşı kullanmak üzere 1919 Mayıs'ından beri Gürcistan'a askeri yardımda bulunmaktaydı.⁷² Fakat İtilaf Devletleri oldukça geç ve yetersiz kalmışlardı. Esasında böyle bir seddin oluşturulmasına daha erken başlanması ve büyük miktarda askeri gücün acilen bölgeye gönderilmesi gerekiyordu.⁷³ Hal bu ki İtilaf Devletleri, bölgeye yeni asker göndermek şöyle dursun mevcut askerlerini dahi geri çekmeye çalışıyorlardı. Nitekim İngiliz Genelkurmay Başkanı Mareşal Henry Wilson, Paris'te alınan kararı gülünç bulmuş ve yakın bir zamanda Azerbaycan ve Gürcistan'ın Bolşevik olacağını söylemiştir.⁷⁴

Bu arada İngilizler, bir yandan Anadolu hareketiyle Sovyet Rusya'nın işbirliğini engellemeye çalışırken, diğer yandan da Türkiye'yi Kafkas seddinin bir parçası haline getirmeye ve Türk kuvvetlerini Bolşeviklere karşı kullanmaya çalışıyorlardı.⁷⁵ Nitekim Erzurum'da bulunan ve o bölgede mütarekeyi kontrol etmekle ve silahları toplamakla görevli Rawlinson bu iş için bir hayli çaba harcamaktaydı.

12 Şubat 1920'de Rawlinson, Kâzım Karabekir'e "Bolşeviklerin içinde birkaç Müslüman alayının da bulunduğu büyük bir orduyla Kafkaslardan ilerlediğini bildirerek ondan birliklerini Bolşeviklere karşı

⁷¹ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 112.

⁷² İngiliz Hükümeti, Gürcistan'a yaklaşık 30.000 tüfek, 122 top ve diğer silahlarla bu silahlara ait çok miktarda cephane yardımında bulunmuştur. *Türk İstiklal Harbi III, Doğu Cephesi (1919-1921)*, Ankara, 1965, s. 47).

⁷³ Müttefik Yüksek Konseyi, Ocak 1920 başında Mareşal Foch ve İngiliz Genelkurmay Başkanı Henry Wilson'dan Kafkas Devletlerini Bolşeviklere karşı korumak için ne kadar asker gerekeceği yönünde rapor istemiş, verilen cevapta en az 60.000 askere ihtiyaç olduğu belirtilmişti. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, Ankara, 1994, s. 333.

⁷⁴ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 112-113.

⁷⁵ Türk askerlerinin Bolşeviklere karşı kullanımı ilk defa 1919'un ilk aylarında gündeme gelmişti. Odessa'daki İtilaf orduları Başkumandanı General Franchet d'Esperey, Osmanlı Hükümeti'nin Bolşeviklere karşı kullanılması için emrine üç Türk Kolordusu vermesine karşılık barış koşullarının yumuşatılabileceğini yazıyordu. Harbiye Nezareti de cevabında "Ordunun ve halkın eğilimleri hakkında alınan bilgilere dayanarak hükümet bu isteği reddetmek zorunluluğundadır" diyordu. Yerasimos, *a.g.e.*, s.102. Akdes Nimet Kurat ise Damat Ferit Paşa'nın İngiliz ve Fransızları tatmin maksadıyla amansız bir Bolşevik düşmanı kesildiğini, Kızıl Ruslara karşı yapılacak mücadelede elinden gelecek her türlü yardımı yapmaya hazır olduğunu bildirdiğini, ancak İtilaf Devletleri'nin bu teklifi reddettiklerini yazmaktadır. Kurat, *a.g.e.*, s. 590-591.

seferber etmesini aksi takdirde İngiliz Ordusu batıdan yaklaşır ve siz arada ezilirsiniz” diyerek Türk birliklerini Bolşeviklere karşı harekete geçmeye teşvik etmiştir.⁷⁶ Bu arada Rawlinson, bölgeye gidip İngilizler adına bilgi toplamaları için birkaç Türk subayına yüklü miktarda para da önermiştir.

Türk Ordusu'nu Bolşeviklere karşı kullanmada kararlı olduğu anlaşılan Rawlinson, Kâzım Karabekir'i biri 19, diğeri 21 Şubat 1920'de olmak üzere iki kez daha ziyaret etti. Bu daha ileri düzeydeki görüşmelerde eğer Türkler Bolşevikleri Kafkaslarda durdurursa, İngilizlerin İstanbul ve İzmir'i onlara teslim etmeye hazır olduğunu ima ederek daha inandırıcı görünmeye çalıştı.⁷⁷

Bolşeviklere karşı bir Kafkas seddi düşüncesi İstanbul'daki Türk milliyetçileri arasında da bazı yandaşlar bulmuştu. Milli mücadelenin önde gelen isimlerinden Rauf Bey, 11 Şubat 1920'de Harbiye Nazırı Fevzi Paşa'yla görüşerek, İngilizlere şöyle bir mesaj ulaştırmasını istedi: *“Eğer İngilizler bizim Türkiye'deki bağımsızlığımızı desteklerlerse, Kafkaslarda Bolşeviklerin durdurulması konusunda önemli rol oynayabiliriz.”* Fevzi Paşa ise daha da ileri giderek hükümeti, Kazım Karabekir Paşa'nın Kumanda ettiği XV. Kolordu'nun Bolşeviklere karşı savunma amacıyla seferber edilmesi için İtilaf Devletleri nezdinde girişimlerde bulunmaya teşvik etmekteydi.⁷⁸

Kâzım Karabekir Paşa ise Rawlinson'la yaptığı görüşmelerden sonra Bolşeviklere karşı İngilizlerle işbirliği yapmanın mümkün olmadığı sonucuna varmış ve bu görüşünü Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir.

İngilizlerin Türkleri Kafkaslarda Bolşevik karşıtı bir mücadeleye ikna etme girişimleri, İngilizlerin Anadolu'daki milliyetçi hareketin liderlerine sağlam ve gerçek teminatlar sunmadığı ve de sunamayacağı için başarısızlığa uğradı. Konuyu ciddiye alarak Rawinson'un taleplerini diğer milliyetçi liderlere ileten Kâzım Karabekir Paşa, bir asker olarak belirli bir risk almaya hazırdı, fakat önce İngilizlerden biraz güvenilirlik ve resmi taahhütler görmek istiyordu. Buna karşın İngiliz teklifleri açıkça iç tutarlılıktan yoksun ve Bolşevizme karşı bir İngiliz-Türk işbirliği

⁷⁶ Karabekir, *a.g.e.*, s. 221.

⁷⁷ Karabekir, *a.g.e.*, s. 482.

⁷⁸ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 115-116.

fikrini geliştirmeye yönelik arzularından kuşku duyulmasına yol açacak nitelikteydi. Sonuçta Kâzım Karabekir Paşa, İngilizlerin bir Kafkas seddi kurmak için ne açık bir politikası ne de araçları olduğu sonucuna vardı. Mustafa Kemal'e gönderdiği 14 şubat 1920 tarihli telgrafında bu konudaki şüphesini şöyle dile getirdi: *“İtilaf Devletleri'nin bölgede hiçbir askeri güçleri yokken bir Kafkas seddi oluşturmaktan nasıl bahsedebilirler.”*⁷⁹

Böylece Rawlinson'un çabaları Türk tarafının, İngilizlerin Kafkasya politikasında ne politik vaatlerini ne de tekliflerini destekleyecek gerekli araçları olmadığı yönündeki inancını güçlendirdiği gibi, Türk milli hareketine Türkiye'nin bölgedeki stratejik konumunu her iki tarafa karşı kullanma fırsatını vermiştir. Nitekim bu fırsat, milliyetçi liderler tarafından en iyi şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır.⁸⁰

Sonuç

I. Dünya Savaşı başladığında İngiltere'nin Rusya ve Kafkasya politikasının özünü; geçen yüzyılın sonlarından itibaren takip ettiği Filistin'den Mısır'a kadar uzanan Doğu Akdeniz kıyıları, Musul-Kerkük petroleri, Basra Körfezi ve Hindistan yolunun kontrolü oluşturmaktaydı. Savaşın hemen başında Basra Körfezi'ni, takip eden süreçte de Bağdat'ı kontrol altına alan İngiltere, Sykes-Picot gizli anlaşması ile Musul ve Suriye'yi Fransa'ya, Boğazlardan başka Doğu Anadolu'yu ve Doğu Karadeniz kıyılarını da Rusya'ya teklif ederek amacına ulaşmada bir hayli yol kat etmişti. Böylece İngiltere, hem bir süreden beri desteklediği Ermenilerin, talep ettiği toprakları Rusya ile Fransa arasında paylaştırarak sorumluluğu bu iki devlete yüklemiş, hem de yine bu iki devleti Basra Körfezi'nden uzaklaştırmış oluyordu. Ancak Ekim 1917'de Rusya'da yönetimi ele geçiren Bolşeviklerin gizli antlaşmaları deşifre etmeleri hem İtilaf, hem de İttifak devletleri nezdinde çok etkisi yaptı. İngiltere ve Fransa bir taraftan Lenin'in başında bulunduğu hükümeti tanımadıklarını ilan ederken, diğer taraftan da Rus ordularının boşalttığı coğrafyaları kontrol etme yollarını aramaya başladılar. Kafkasya, Kırım ve Karadeniz sahillerine askeri operasyonlar yapmak, Bolşeviklere karşı savaşan Denikin,

⁷⁹ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 116.

⁸⁰ Gökay, *a.g.e.*, s. 93.

Kolçak, Yudenic ve Wrangel gibi Çar taraftarı generallere destek vermek ve Güney Kafkasya'da kurulan cumhuriyetlerden bir Kafkas Seddi oluşturmak şeklinde özetleyebileceğimiz bu politikalar başarısız olmuş, ne Aralık 1917'de Fransa ile imzaladıkları ve Karadeniz'in kuzeyi, Doğu Karadeniz ve Kafkasların paylaşımını içeren anlaşma uygulanabilmiş ne de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlıkları korunabilmişti.

Bu durum İngilizleri yeni arayışlara itmiş, Boğazları kontrol altında tutmak ve Türk topraklarındaki gayrimüslim unsurları kullanmak gibi Anadolu'da Bolşeviklere karşı yeni bir tampon bölge oluşturma girişimlerine başlamış, ancak bu son girişim de Türk milli mücadelesinin zaferi ile başarısızlıkla sonuçlanınca Kafkasya yalnızca İngiltere'ye değil uzun bir süre hemen bütün Batı dünyasına kapanmıştır.

Kaynakça

- Alfred, P.L. Dennis, *The Foreign Policy of Soviet Russia*, New York, 1928.
- Arı, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul, 2004.
- Armaoğlu, Fahir, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara, 1989.
- Arslanian, Artin H., "British Wartime Pledges, 1917-18 The Armenian Case" *Journal of Contemporary History*, Vol. 13, No. 3 (Jul, 1978), p. 519-520.
- Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi II*, İstanbul, 1997.
- Başak, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul, 2008
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı II*, Ankara, 1993.
- British Documents on Foreign Affairs*, Volume: I, Doc. 127, (174130)
- Burak, Durdu Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, İstanbul, 2004
- Carr, Edward Hallett, *Bolşevik Devrimi I 1917-1923*, (Çev: Orhan Suda), İstanbul, 1989.
- Çağlayan, Tuncer, *British Policy Towards Transcaucasia (1917-1921)*, (*Basılmamış Doktora Tezi*), Edinburg, 1997.
- Doğanay, Rahmi, *Milli Mücadele'de Karadeniz (1919-1922)*, Ankara, 2001.
- Gökay, Bülent, *Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye*, İstanbul, 1997.
- H.T.V.D.*, Yıl: 4, (Mart 1995), Sayı: 11, Ves. No: 289.
- Helmreich, Paul C., *Sevr Entrikaları* (Çev:Şerif Erol), İstanbul 1996.
- Hopkirk, Peter, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun* (Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul, 1995.

- Hovannisian, Richard G., *The Republic of Armenia I, The First Year (1918-1919)*, Üniversity of California Press, Los Angeles, London, 1971.
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz I*, İstanbul, 1993.
- Karaca, Taha Niyazi, *Büyük Oyun, İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, İstanbul, 2011.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi IX*, Ankara, 1996.
- Kaymaz, İhsan Ş., *Musul Sorunu, Emperyalizm ve Kürtler*, İstanbul 2014.
- Kılıç, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1998.
- King, Charles, Karadeniz (Çev.: Zühal Kılıç), İstanbul, 2008.
- Kurat, A. Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970, s. 590.
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, İstanbul, 2006.
- Öke, M. Kemal, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926*, Ankara, 1992.
- Özçelik, İsmail, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Urfa*, Ankara, 1992.
- Rus Devlet Arşivi Gizli Belgeleri, Türkiye'nin parçalanması ve Rus Politikası (1914-1917)*, (Çev.: Örgen Uğurlu), İstanbul, 2004.
- Sagay, Reşat, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Bazı Meseleler*, İstanbul, 1972.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, Ankara, 1994.
- Sürmeli, Serpil, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, 2001.
- Şahin, Enis, *Diplomasi ve Sınır, Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri-1918*, İstanbul-2005.
- Şahin, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları (1917-1918)*, Ankara, 2002 *T.İ.H I*, s. 234.
- Türk İstiklal Harbi III, Doğu Cephesi (1919-1921)*, Ankara, 1965.
- Uluslararası İlişkiler Tarihi (Diplomasi Tarihi) II*, (Haz.: Viladimir Potyemkin – S. Bakruşin vd.), (Çev.: Attila Tokatlı), İstanbul, 2009.
- Yavuz, Bige, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*, Ankara, 1994.
- Yerasimos, Stefanos, *Kurtuluş Savaşında Türk - Sovyet İlişkileri*, İstanbul, 2000.